

ЕМФАТИЧНІСТЬ І ЕКСПРЕСИВНІСТЬ: СУТНІСТЬ І СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

На сьогодні словники літературознавчих термінів поняття емпатичності не фіксують. Доводиться констатувати і відсутність спеціальних літературознавчих праць, які були б присвячені теоретичному висвітленню й обґрунтуванню поняття емпатичності. Саме тому, ще не зафіксоване як літературознавчий термін поняття емпатичність часто підмінюється терміном емфаза, або отожднюється з експресивністю чи емоційністю. Так у цитаті Т. Наливайко: «Емоційність та емпатичність, що передаються вигуками, викликами, клятвами, лайливими словами, зайвими елементами, характерні також для п'єс Конґрива, і для «Школи Скандалу» Шерідана» [15, 9–10] поняття «емоційність» і «емпатичність» характеризуються однаковиими засобами вираження, а отже й сприймаються як синонімічні. Подібне синонімічне співвідношення отримують поняття «емпатичність» і «експресивність» у твердженні Д. Данильчука, який, досліджуючи поетичний синтаксис В. Стуса, відзначає «численність пауз [...] як регулятора експресивного, емпатичного виголошення (прочитання) тексту» [2]. Трапляються випадки і метафоричного використання поняття емпатичності, що аж ніяк не допомагає прояснити його термінологічне значення. До прикладу Т. Матвеева, аналізуючи образ Анни з повісті О. Кобилянської «Нюба», зазначає: «Стара жінка зображена в емпатичному стані» [14, 279], і далі: «Емфаза психічного стану вивершилася пуантом смерті» [14, 280]. Ю. Коцкій відзначає у мовленні персонажів трагедії Ф.Г. Лорки «Криваве весілля» розмовні елементи і пояснює, що вони залучені «зادля емфази здивування» [10, 250]. Таким чином емоційний стан без усіляких підстав позначається терміном емфаза.

Традиційно поняття емфази пов'язують зі звуковими властивостями мовлення і визначають емфазу як риторичну фігуру, яка полягає в інтонаційному увиразненні певного текстового фрагменту [див.: 12, 331–332; 11, 83; 7, 352; 18, 479 тощо]. Проте, в окремих літературознавчих працях поняття емфази отримує ширший значеннєвий діапазон і не обмежується виключно інтонаційним рівнем мови. Так М. Петровський відзначає, що «емфаза не є спеціально декламаційним явищем, оскільки вона може визначатись уже самою побудовою фрази, фігурацією мовлення» [13, 1114]. М. Гаспаров визначає емфазу як «один із тропів – вживання слова у звуженому значенні», [1], а також констатує походження прикметника «емпатичний» від поняття «емфаза».

Цілком імовірно, що саме розширення трактування терміна емфаза стало поштовхом до появи нового поняття – емпатичності, яка «стосується будь-якого мовного рівня й аспекту. Вона властива звуковій стороні мовлення, охоплює галузі морфеміки, функціонування різних частин мови, вживання деяких синтаксичних конструкцій, лексичного значення слова» [6, 81]. Значний внесок у з'ясування сутності поняття емпатичності зробила І. Жирова. Попри те, що дослідниця розглядає емпатичність як лінгвістичну категорію, її праця може бути фундаментом для подальших розвідок літературознавчого характеру. І. Жирова пропонує таку дефініцію емпатичності: «Емпатичність – текстова категорія, що являє собою систему різнорівневих мовних, власне текстових, графічно оформлених засобів, об'єднаних функціонально-семантично у текстовій площині для смислового виділення емоційно важливих моментів змісту тексту, привертання до них уваги, переконання адресата у правильності авторської точки зору і досягнення взаєморозуміння між адресатом і адресантом» [6, 9]. Таке визначення поняття емпатичності надає йому ознак терміна і дозволяє відмежувати емпатичність від терміна емфаза у його традиційному розумінні. Однак розуміння емпатичності як системи різнорівневих засобів виразності, що працюють на посилення емоційно-оцінних конотацій тексту, ставить перед нами нову проблему – накладання семантичних полів понять емпатичність і експресивність. «Експресивність визначають як властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивного увиразнення мови. [...] експресивність може бути притаманна одиниці будь-якого рівня мови» [9, 4–5]. Таке визначення експресивності наближує це поняття до емпатичності, призводить до змішування їхньої термінологічної семантики.

Зміст словникових статей про експресивність, експресію [див.: 12, 322–324; 11, 80; 3, 48–49; 18, 464] перегукується із розширеним трактуванням емфази і з поняттям емпатичність. З цього доводиться робити висновок про певний термінологічний хаос, що призводить до наукових непорозумінь, стає на заваді об'єктивного аналізу художнього тексту. Наразі проблема розмежування і з'ясування сутності понять емпатичність і експресивність постає особливо гостро. Отож, не плекаючи марних ілюзій представити вирішення проблеми у цій роботі (це надто масштабне завдання, яке потребує залучення фахівців різних розділів філології) окреслимо лиш основні підходи до вирішення цієї проблеми.

Зосередимо увагу на етимології слів «експресія» та «емфаза», від яких і утворилися терміни експресивність і емфатичність. Слово експресія має латинське походження й такі первісні значення: вираження, висловлення [5, 161], підкреслення почуттів [19, 223], акт вираження того, про що думаєш або що відчуваєш [20, 334]. Слово емфаза – грецького походження з архесмислами: притиск, наголос [4, 271–272], сила, енергія [19, 199], умисний акцент на слові для того, щоб безпомилково надати слову певного вираження, показати своє ставлення; надзвичайна важливість, надана певному поняттю [20, 309]. Отож, «саме цільове спрямування на сприйняття додаткового смислового змісту є основною характерною рисою, що відрізняє поняття емфатичність від поняття експресивність» [6, 77].

Поняття експресія і емфаза поєднуються через спільну значеннєву ланку – вираження. Проте, етимологія слів дозволяє виявити суттєві відмінності у функціональній площині понять, а саме – експресія тісно пов'язана з вираженням почуттів, тоді як емфаза – з вираженням прихованого смислу, вказівкою на невисловлене. Звідси можна стверджувати, що поняття експресивності в художньому тексті ґрунтується на передачі його емоційного заряду, а поняття емфатичності передбачає експлікацію різноманітних імпліцитних смислів тексту.

Попри те, недоцільним видається проведення чіткого відмежування цих понять одне від одного. Адже кожна імпліцитна складова художнього тексту, виявлена через емфатизацію, несе в собі відбиток того внутрішнього емоційного тла, на якому відбувається перетікання внутрішніх і зовнішніх форм літературного твору. У свою чергу, той струмінь почуттів, що пробивається назовні через різноманітні засоби експресивності, не може не породжувати складного асоціативного поля, не набувати образно-символічного змісту і тим самим бути емфатичним. З цього приводу І. Кіргєєва слушно зауважує: «Значна частка експресії, емоційності, якими характеризується діалогічне або полілогічне мовлення персонажів художнього твору, великою мірою створюється різними емфатичними засобами» [8, 110]. Поняття емфатичності й експресивності тісно взаємопов'язані і часто взаємозумовлені.

До прикладу, в поезії В. Свідзінського «Ти прийшов, як часто, грубий, п'яний...» друзі героїні так характеризують її чоловіка: «*Він у вас – казали – добрий, щирий*» [16, 282]. Через фігуру тмезису здійснено емфатизацію епітетної структури «*він добрий, щирий*». Тмезисна вставка «*казали*» виконує функцію експлікації контекстуальних семантичних нюансів, а саме – підкреслює неадекватність сприйняття оточуючими персонажа, який б'є свою дружину. Тмезисна організація епітетної структури передає своєрідне протистояння смислів, несумісність поєднаних у структурі понять. Емфатичність епітетної структури дозволяє читати «між рядків». Разом з тим, фігура тмезису продукує експресивність епітетної структури, адже формує емоційно-оцінне ставлення до персонажа.

Контактна парцеляція в епітетній структурі В. Свідзінського «*Люблю. Покинуто, самотно*» [16, 37] стає експресивним засобом змалювання емоційного стану ліричного героя. Лейтмотивом поезії стає нерозділеність кохання, ліричний герой залишається зі своїми почуттями наодинці. Відокремлення ознаки в парцеляті не лише актуалізує її семантику, а й посилює настрої відокремленості від світу, замкнутість і покинутість, які переживає ліричний герой. Прикметно, що епітети в парцеляті розташовані за принципом клімаксу – семантика самотності посилюється. Інтонація ж відзначається уповільненням темпу, що зумовлено ланцюжком парцелятив. Парцеляція, а також інверсійний характер епітетів впродовж усієї поезії створюють «ефект уповільненого кадру» [17, 87], що архітектонічно посилює мотиви смутку, затихання почуттів. Це свідчить і про емфатичність проаналізованих художніх засобів.

Поняття емфатичності й експресивності об'єднує спрямованість на посилення виражальності художнього мовлення. Однак функціональні можливості експресивних і емфатичних засобів різняться. Експресивність дозволяє виявити емоційно-оцінні імпульси художнього твору; емфатичність передбачає експлікацію глибинних смислів тексту, витворення асоціативних позатекстових площин. Аналіз літературного твору стає більш продуктивним за умови активної взаємодії цих понять, що дозволяє розкрити інтенсивну образність і сугестивність художнього тексту.

Список використаних джерел

1. Гаспаров М. Л. Эмфаза / Л. М. Гаспаров // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. – М. : НПК «Интелвак», 2001. – Стб. 1232.
2. Данильчук Д. В. Поетичний синтаксис Василя Стуса в аспекті художньої комунікації : автореф. дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» [Електронний ресурс] / Данильчук Дмитро Васильович; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Інститут філології. – К., 2006. – 19 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua>
3. Дорофєєва Н. І. Словник-довідник з зарубіжної літератури / Дорофєєва Н. І. – Х : Світ дитинства, 2000. – 192 с.

4. Етимологічний словник української мови : в 2 т. / Укл. Ярослав Рудницький. – Т. 2 : Д – Ь. – Оттава : Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук, 1982. – 1128 с.
5. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / Уклад.: Р.В.Болдирев, Т.Коломієць, А.П.Критенко; Редкол. О. С.Мельничук та ін. – Т. 2 : Д – Копці. – К. : Наукова думка, 1985. – 570 с. – (Словники України).
6. Жирова И. Г. Лингвистическая категория эмфатичность в антропоцентрическом аспекте / И. Г. Жирова. – М. : МГОУ, 2007. – 211 с.
7. Квятковский А. Поэтический словарь / А. Квятковский; науч. ред. И. Роднянская. – М. : Советская Энциклопедия, 1966. – 376 с.
8. Кіргєєва І. В. Емфатична інверсія в аспекті проблеми перекладу / І. В. Кіргєєва // Держава та регіони. – Серія «Гуманітарні науки». – 2013. – № 1 (32). – С.110 – 113.
9. Коваль Т. Л. Засоби експресивізації українського газетного дискурсу початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – «Українська мова» / Коваль Тетяна Леонтіївна; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 201. – 18 с.
10. Коцій Ю. Розмовні елементи українського та італійського перекладів діалогів іспанської трагедії Ф.Г. Лорки «Криваве весілля» / Юлія Коцій // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Лінгвістика». – Випуск 20. – Розділ IV : Сучасні проблеми перекладознавства. – С. 248 – 254.
11. Куньч З. Й. Риторичний словник / З. Й. Куньч. – К. : Рідна мова, 1997. – 341 с.
12. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – Т. 2. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 624 с. – (Енциклопедія ерудита).
13. М. П. [Петровский М.] Эмфаза / М. П. // Литературная энциклопедия : Словарь литературных терминов : в 2 т. – Т. 2 : П – Я. – М.; Л. : Изд-во Л. Д. Френкель, 1925. – Стб. 1113–1114.
14. Матвєєва Т. Смерть як передчуття: ірраціональні доміанти в романах О. Кобилянської «Нюба», «Через кладку», «За ситуаціями» / Тетяна Матвєєва // Питання літературознавства : наук. зб. – Чернівці : ЧНУ, 2011. – Вип. 83. – С. 278 – 287.
15. Наливайко Т. О. «Школа скандалу» Шерідана та проблеми жанрово-стильової еволюції в англійській комедії XVII–XVIII століть : автореф. дис... канд. філол. наук : спец. 10.01.04 «Література зарубіжних країн» / Наливайко Тетяна Олександрівна; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2006. – 17 с.
16. Свідзінський В. Є. Твори : у 2 т. / вид. підготувала Елеонора Соловей / В. Свідзінський. – К. : Критика, 2004. – Т. 1. Поетичні твори. – 584 с.
17. Сквородников А. П. О функциях парцелляции в современном русском литературном языке / Сквородников А. П. // Русский язык в школе. – 1980. – № 5. – С. 86 – 91.
18. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Т. 2 : Г – Ж. – К. : Наукова думка, 1971. – 550 с.
19. Der grosse Duden in 10 Bänden. – Bd. 8: Die sinn- und sachverwandten Wörter und Wendungen / von Wolfgang Müller (Autor). – Mannheim : Bibliographisches Institut AG, , 1972.
20. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Danbury, CT. : Lexicon publications, Inc., 1993.

Анотація. У статті окреслено основні підходи до вирішення проблеми розмежування і з'ясування сутності понять «емфатичність» і «експресивність». Простежено походження поняття «емфатичність», пояснено його сутність, виокремлено спільні та відмінні риси емфатичності й експресивності. З'ясовано, що експресивність і емфатичність поєднуються через спільну значеннєву ланку – вираження; проте, суттєво різняться функціонально – експресивність у художньому тексті ґрунтується на передачі його емоційного заряду, а емфатичність передбачає експлікацію різноманітних імпліцитних смислів тексту.

Ключові слова: експресивність, експресія, емоційність, емфаза, емфатичність.

Summary. The article deals with the main approaches to solving the problem of separation and clarification of the nature of concepts “emphatics” and “expressivity”. Actuality of the problem is caused by certain terminological chaos, generated by the absence of special literary works, which would be devoted to theoretical illumination and coverage of the concept of “emphatics”. Literature term of the concept “emphatics” isn't fixed yet in literature study, that's why it's often substituted by the term “emphasis” or it equates with expressivity or emotionality. The evolution of ideas about emphatics which comes from extended understanding of emphasis is considers in the article. Also essence of emphatics as a system of different level means of expressiveness which strengthen emotional and evaluative connotations (unlike the traditional understanding of emphasis, that is bound only

to the intonation features of broadcasting) is explained there. The general and different features of emphatics and expressivity are distinguished in research. It is set that these phenomena combine through a common value link – expression. However, etymology of words allows to educe substantial differences in the functional area of concepts, namely – expression is closely linked with showing the feelings, while emphasis – with expression of the hidden meaning, pointing on unspoken. Consequently we can assert that expressivity in artistic text is based on transmission of its emotional charge, and emphatics envisages explication of various implicit senses of the text. At the same time, clear dissociation of these concepts from each other seems to be inexpedient. Emphatics and expressivity are closely interconnected and often intercaused. This thesis is illustrated on the example of means of emphatics and expressivity in the poetries of V. Svidzinsky. Thus, the analysis of literary work becomes more productive on condition of consideration of these concepts in cooperation, that allows to reveal intensive vividness and suggestibility of artistic text.

Key words: *expressivity, expression, emotionality, emphasis, emphatics.*

Отримано: 27.10.2015 р.

УДК 82.0

Волковинський О.С.

ЕПІТЕТНА СТРУКТУРА В АСПЕКТІ КОНЦЕПЦІЇ Б. ЯРХО ПРО ТОЧНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Теорія і практика формалізму – важливий етап у визначенні та становленні методологічних засад філологічної науки. Одна з головних проблем, що привертала пильну увагу формалістів, – поетичне мовлення. Звісно, що за такого підходу до вивчення літературного твору не можливо було оминати епітетологію. Однак особливості формалістської теорії епітета не отримали достатньо глибокого вивчення. Більшість стрижневих положень концепції формалізму доцільно деталізувати й актуалізувати в аспекті поетики епітета.

Сьогодні можемо констатувати факт інтенсифікації уваги гуманітарних наук до спадщини формалізму. Згадаємо хоча б фундаментальні праці [1; 2; 3; 4; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. Проте, не можемо говорити про рівномірну увагу з боку дослідників до тієї чи тієї персоналії, яка репрезентує формалізм. Найчастіше літературознавча спадщина формалізму персоніфікується у постатях Б. Ейхенбаума, В. Жирмунського, Б. Томашевського, В. Шкловського. А ось постать Б. Ярхо досить рідко потрапляє у цей ряд.

Та саме Б. Ярхо належить особливе місце серед формалістів, які виявляли цікавість до епітета. Цілковито слушно М. Акімова та М. Шапір вважають: «Ярхо прекрасно розумів, що шлях до змісту пролягає через його словесне вираження – саме тому Ярхо вважався «формалістом» і сам не заперечував цього погляду. Але від усієї решти російських «формалістів» – як петербурзьких, так і московських – Ярхо відрізняло нестримне прагнення до математизації філологічної науки, якій, на його думку, треба буде досягти точності, що доступна наукам природничим» [5, xviii–xix]. Б. Ярхо дійсно мав палке бажання створити універсальний науковий принцип, який був би однаково прийнятний як для гуманітарних, так і для природничих наук.

Витоки концепції точного літературознавства можна вбачати в роботах Б. Ярхо «Межі наукового літературознавства» (1925) і «Найпростіші засади формального аналізу» (1927). Учений констатував, що формальний аналіз отримує права громадянства в науці та має таку саму наукову продуктивність, як і природничі науки [див.: 6, 28]. У другій половині 1930-х років Б. Ярхо систематизує власні погляди і вибудовує загальну методологію точного літературознавства в однійменній праці. «„Методологія точного літературознавства” – це, передусім, детальна програма вивчення літературної форми в синхронії та діахронії» [5, xviii]. У цій програмі знайшлося місце й для методологічних викладок стосовно епітета.

Точність літературознавства в контексті всіх інших наук, на думку Б. Ярхо, мала забезпечуватись єдністю методу: „Для всіх наук про світ і, зокрема, для всіх наук про життя (для зоології, як і для літературознавства) метод має бути єдиним: це – порівняльно-статистичний, підтриманий показом та експериментом” [5, 64]. З особливою ефективністю Б. Ярхо демонстрував застосування порівняльно-статистичного методу в процесі аналізу архітекtonіки і композиції драматичних творів. Наведені Б. Ярхо ілюстрації та експерименти доводили, що мова цифрових показників може бути досить переконливою в розгляді особливостей структури літературного твору і загальної еволюції літературного мистецтва.